

Twee onbekende bisschoppen in 'duisternissen'
Middeleeuwse muurschilderingen in de Bergkerk in
Deventer.

Elselien Westdijk

14 januari 2016

DIA 1:

Toen ik enkele jaren geleden colleges volgde bij Professor Claudine Chavannes bracht zij de Bergkerk onder de aandacht en met name de romaanse schilderingen uit het begin van de 13e eeuw. Terloops meldde zij dat daar een heel open onderzoeksveld lag. Toen ik een onderwerp voor mijn masterscriptie zocht, ben ik dan ook naar de Bergkerk gegaan en kon toen niet bevroeden wat mij te wachten stond. Zeker niet dat ik geconfronteerd zou worden met 'liefde op het eerste gezicht': Twee geheimzinnige nissen in het noorder- en zuidertransept, ver boven de grond die ik zelf ternauwernood zonder een hoge trap kon bekijken. Met hulp van Gerjo Lambers, de beheerder van de Bergkerk, mocht ik op een hoge ladder kijken wat zich in de nissen bevond. De eenvoud van de muurschilderingen die daar

eeuwen geleden waren aangebracht en tot 1915 verborgen waren gebleven achter dichtgemetselde muren gaf mij een schok.

Dia 2:

Twee onbekende bisschoppen zonder attributen in frontale houding ten voeten uit. De kleuren sober maar sprekend. De bisschop in de rechternis (links voor u), draagt een goudkleurig kazuifel met een wit pallium, gedragen over een lichtblauwe dalmatiek. In zijn linkerhand draagt de bisschop een staf met de krul naar zich toe terwijl zijn rechterhand een zegenend gebaar maakt. Op zijn hoofd een witte mijter en zijn hoofd wordt omrand door een goudkleurige nimbus. Aan weerszijden van de bisschop siert een eenvoudige arabesk in wit op gele oker de zuiltjes die een roodbruine boog dragen met daarin enkele letters.

De bisschop in de andere nis is hoewel de restanten nog in redelijke staat zijn op enkele fragmenten na zoals kazuifel, staf en zegenende hand niet meer te herkennen.

Dia 3 + 4 + 5:

Op de dagkant engelen in medaillons, lieflijk, byzantijns, grote amandelvormige ogen, zwartomlijnd, kleine mond, zwarte wenkbrauwen. Ze dragen een lang gewaad met wijde mouwen in elegante lijnen. Het lijkt een contrast met de bisschoppen die lineair zijn weergegeven.

Dia 6:

Christus boven in de nis met zijn rechterhand in spreekgebaar is zoals hij zal terugkeren aan het einde der tijden. Gewoonlijk frontaal zittend op een kussen, regenboog of troon, omgeven door evangelistensymbolen. Hier niet. Hier is hij voorgesteld als borstbeeld.

Dia 7:

Dit was een prachtig onderwerp om verder uit te zoeken. En nu sta ik hier. Trots dat er zoveel aandacht is besteed aan de prachtige kunstschat die Deventer rijk is en dat de gemeente bereid is om deze unieke

muurschilderingen te laten conserveren om deze zo te bewaren voor de toekomst.

In deze lezing geef ik U het resultaat van mijn onderzoek. Er wordt enig licht geworpen op de ontstaansgeschiedenis van de voorstellingen in de romaanse nissen en de daaruit voortvloeiende vraag welke bisschop of bisschoppen mogelijk zouden kunnen zijn afgebeeld.

Dia 8:

Door een groot toeval zijn de romaanse muurschilderingen in twee blinde nissen bewaard gebleven. Vermoedelijk zijn deze vrij diepe en merkwaardig hooggeplaatste venstervormige nissen in de oostelijke muren van het dwarsschip al in een vroeg stadium dichtgemaakt. Hierdoor zijn de schilderingen voor eeuwen verborgen gebleven maar ook tijdelijk gevrijwaard voor schadelijke invloeden van buitenaf. Over de rondboognissen kan ik kort zijn. Het waren oorspronkelijk vensters. Vensternissen dienen op de eerste plaats om licht door te laten. De plaats tamelijk

hoog in de wand, de schuine dagkanten en vooral de dorpels achterin in de nis duiden op niets anders dan op de bedoeling er glas in te zetten.

Het is zeer wel mogelijk dat oorspronkelijk in beide vensters een voorstelling in glas in lood van een heilige bisschop aanwezig was. De abstracte, lineaire weergave van de manier waarop de bisschoppen in de muurschilderingen zijn weergegeven, maar ook hun frontale, priesterlijke houding doen merkwaardig genoeg denken aan enkele profeten in de glas-in-lood vensters in de dom van Augsburg.

Dia 9:

Hier ziet u dat. Profeten Daniel, Hosea, David en Jonas (Dom van Augsburg, 12e eeuw)

Dia 10:

Op deze voorstelling de profeet Hosea iets duidelijker en rechts een glasvenster in een nis met een voorstelling van de profeet Daniël.

Dia 11:

En de bisschop in de nis doet ook denken aan de voorstelling van een bisschop in een glasvenster uit Bregenz rond 1200.

(Voralberger Landesmuseum, Bregenz)

Dia 12:

Het volgende voorbeeld met zittende David en Salomo laat ook dezelfde manier van belettering zien als bij de bisschop in Deventer. (Kathedraal van Strasbourg, 12e eeuw)

Dia 13:

Ook hier zien we nog een mooi voorbeeld van dezelfde manier van belettering in een boog op zuiltjes boven de Maagd Maria. Een voorbeeld uit Straatsburg. ([Musée de l'Oeuvre de Notre-Dame, Strasbourg, 12e eeuw).

Zoals ik al eerder zei heeft men op zeker moment besloten de nissen dicht te maken. Waarom dat is gebeurd is niet bekend maar het kan allerlei redenen gehad hebben. Bijvoorbeeld de kwetsbaarheid van het

glas in lood, het kostbare onderhoud wat daarmee gepaard ging of bijvoorbeeld door uitbreiding van de kerk waardoor de vensters op die plaats overbodig werden. Waarschijnlijk maar dat is hypothetisch zijn de bisschoppen dan ook in een later stadium aangebracht dan in 1206 namelijk toen de vensters werden dichtgemaakt. Het zou kunnen zijn dat de schilder de oorspronkelijke glas-in-lood bisschoppen aldaar heeft nagebootst of vereeuwigd.

Daarmee wordt ook de vraag opgeroepen of de muurschilderingen in de romaanse nissen wel de oudste muurschilderingen in Nederland zijn.

Dia 14:

Heiligen worden over het algemeen herkend aan hun attributen zodat identificatie mogelijk is. Bij beide bisschoppen ontbreekt echter een duidelijk attribuut zodat ik noodgedwongen moest zoeken naar andere motieven om dichterbij hun identiteit te komen. Een ander obstakel vormt het feit dat het gezicht van deze bisschoppen nagenoeg verdwenen is, zodat ook daar geen enkel aanknopingspunt te vinden is. Daarom

moest ik mijn toevlucht nemen tot de context. In welke omgeving stond de Bergkerk en welke heilige bisschoppen waren potentieel belangrijk voor de Bergkerk.

Dia 15:

De oorsprong van het prioraat Sint Nicolaas op de Berg lag in het Duitse klooster Varlar nabij Coesfeld. Deze plaats lag op een knooppunt van handelswegen en was voor Deventer economisch belangrijk. Varlar was in het bezit van de graven Gottfried en Otto von Cappenberg die, na een ontmoeting met de ordestichter der Premonstratenzers, Norbert van Xanten, en daarom ook norbertijnen genoemd, hadden besloten de aardse geneugten te verlaten en de armoede van Christus aan te nemen. De broers deden afstand van hun burcht die in 1122 in een klooster werd veranderd en tussen 1122 en 1125 formeel aan Norbert van Xanten werd overgedragen.

Tot de kerken die bij het klooster Varlar waren ingelijfd behoorden enkele kerken in en om Coesfeld. De precieze ontstaansdatum van de Bergkerk is niet bekend

maar rond eind 1197 waren de norbertijnen uit Varlar eveneens werkzaam in Deventer. Hoe en wanneer de norbertijnen aan dit terrein, destijds buiten de stadsmuren van Deventer, zijn gekomen is onbekend. Hoogstwaarschijnlijk was het gebied een schenking van de bisschop uit Utrecht aan de norbertijnen uit Varlar zonder medeweten van het kapittel. Met de bouw van een grote kapel op de Berg is men vermoedelijk toen begonnen want in 1206 werd de kerk gewijd door Albert van Buxhoeveden een bisschop uit Riga. Dit feit brengt ons ook bij de eerste berichten die over de *capella in monte*, de kapel op de berg . De belangrijkste kerk in Deventer in die tijd was de Lebuïnus waaraan een kapittel was verbonden met seculiere kanunniken. Reeds bestaande kapittels, zoals bijvoorbeeld de St. Lebuïnus in Deventer, werden in de loop van de twaalfde eeuw geconfronteerd met concurrentie van orden zoals de norbertijnen, die binnen parochies eigen kerken en kloosters stichtten. Deze nieuwkomers vormden een bedreiging voor het kapittel. Niet alleen de positie van de kanunniken stond op het spel, maar ook hun inkomsten kwamen in gevaar.

Dia 16:

Over de rechten en het zielzorgbereik van de pastoor op de Berg ontstond vervolgens een lange strijd met de kerkautoriteiten van de St. Lebuïnus. Het geschil werd in 1206, in aanwezigheid van bisschop Albert uit Lijfland, beslecht. De kapel op de berg werd een zelfstandige parochie met een bepaald aantal voorwaarden over de zielzorg. Dit is ook de eerste schriftelijke documentatie die we over de Bergkerk hebben.

Dia 17:

Het Bergkwartier nam een bijzonder plaats in, in de plattegrond van de stad. De rivier, een samenstel van de meanderende IJssel en de Hunneper Aa, liep vlak langs de Berg. Tussen het oudste deel van de stad en de Berg ligt de Brink waar handel werd gedreven. De Berg moet daarom een aantrekkelijke vestigingsplaats zijn geweest. Niet alleen voor de handelslieden uit het Bergkwartier maar ook voor de norbertijnen uit Varlar. De kapel werd, zoals ik al zei, door bisschop Albert uit Lijfland gewijd. Deze bisschop had een bijzondere band met de norbertijnen en was naar Lijfland (Lijfland omvatte in die

tijd ruwweg het gebied van de huidige staten Estland en Letland) gestuurd om de bevolking te bekeren.

De Berg werd bevolkt door rijke kooplieden die handel dreven met onder andere het Rijnland, Westfalen en landen aan de Oostzee. Vermoedelijk hebben juist zij bijgedragen tot het oprichten van een waardige kerk: een romaanse basiliek met twee torens, waarvan de muren voorzien werden van schilderijen en waarschijnlijk ook met gebrandschilderde ramen als een weerspiegeling van hun kerkelijke en economische welvaart.

Dia 18:

Om achter de mogelijke identiteit van de heilige bisschoppen in de nissen te komen, ben ik allereerst nagegaan welke heiligen belangrijk waren voor de *capella in monte*. Met de iconografie schiet ik weinig op. De kerk was in 1206 aan de H. Nicolaas gewijd. Dus deze bisschop is een goede kanshebber. Bovendien is deze heilige de patroon van zeevaarders en kooplieden. Vooral in de omgeving van rivieren, in plaatsen aan zee en in handelssteden worden vaak kerken aangetroffen

die de heilige Nicolaas als patroon hebben. Kloosters, kerken en kapellen werden toegewijd aan de H. Nicolaas omdat deze op een knooppunt van wegen lagen en opvang boden aan reizigers en handelaren. Ook Deventer lag op een knooppunt van wegen en vervulde in de vroege twaalfde eeuw een actieve rol in de (overslag)handel. Met name met het Rijnland, Westfalen en het Oostzeegebied werd handel gedreven. In Deventer was de Bergkerk bij de markt gelegen en reislustige kooplieden - die ook over zee hun zaken deden - moesten bescherming hebben gevraagd van de wonderdoener. Vanuit deze gedachte kan men ook het patrocinium verklaren.

Dia 19:

Naast de H. Nicolaas was een tweede heilige bisschop in het Westen bijzonder populair, met name in de Nederlanden, Duitsland en Frankrijk: de H. Martinus. Het middelpunt van zijn verering in Nederland was Utrecht, waar het complete bisdom onder zijn bescherming was gesteld. Er zijn een duizelingwekkend aantal kerken aan hem gewijd. In Nederland zijn dat, om er slechts enkele

te noemen, de Domkerk in Utrecht, de Martinikerk in Groningen en de Sint Maartenskerk in Zaltbommel. In de Bergkerk had hij een eigen altaar. De heilige speelde een prominente rol in het leven van vele ambachtslieden, soldaten, ruiters, ridders en reizigers. Bovendien en dat het belangrijkste de heilige was de patroon van het bisdom Utrecht waaronder Deventer viel. Het is duidelijk dat Martinus een bijzondere verering genoot in Deventer. Een andere bijkomstige gedachte is de rol die Albert van Buxhoeveden mogelijk speelde. Deze bisschop was een vurig verdediger van het christelijke geloof. In Lijfland was zijn opdracht het bekeren van heidenen. H. Martinus wist door middel van nederigheid, het teken van het kruis en apostolische prediking heidenen te bekeren. Dit was eveneens de opdracht van bisschop Albert en mogelijk heeft dit de keuze voor het aanbrengen van een voorstelling van de H. Martinus in de Bergkerk beïnvloed.

Dia 20:

Na het onderzoek naar de populaire heilige bisschoppen ben ik nog eens ter plekke, bovenop een steiger en van zeer dichtbij met het blote oog zorgvuldig de letters gaan bestuderen in de boog van de noordnis en dat heeft tot het volgende geleid:

Dia 21:

Op een foto uit 1915 zijn duidelijk enkele letters te zien namelijk een C, een M en lijkt de aanzet van een A te zien. De naam van de heilige eindigt op N U S. Dit is nu nog steeds het geval.

Bovendien is nu ter plekke duidelijk de aanzet van een R te zien almede de onderkant van vermoedelijk een I.

Dia 22:

Er blijken in de loop der tijd meerdere letters verdwenen of juist tevoorschijn zijn gekomen. Zo zijn op een foto uit 1959 en 2002 ineens de aanzet van een vermoedelijke R te zien en na de S (van NUS) het bovenste gedeelte van een E.

Dia 23: Conclusie

Dit heeft mij tot het volgende gebracht:

Allereerst heb ik de letters met de bijbehorende data gereconstrueerd. Op de eerste boog laat ik de situatie van 1915 zien. Vervolgens de verandering in 2002 en tenslotte de reconstructie in 2013 door mijzelf. De ruimte tussen de letters M en N biedt slechts plaats aan vier letters als de afstand in aanmerking wordt genomen zoals bij de N, de U en de S.

Na bestudering van historische bronnen en van heiligen die in aanmerking kunnen komen voor een identificatie van de bisschoppen, is mijn conclusie dat hier:

SCS MARTINUS EPS staat. (Sanctus Martinus Episcopus). Ook de aanzet van bijvoorbeeld de letter R en de letter I maken duidelijk dat hier Martinus is bedoeld.

Dia 24:

De figuur in de noordnis is H. Martinus, de heilige die zo belangrijk was in het bisdom Utrecht. De figuur in de zuidnis moet dan zonder enige twijfel de heilige Nicolaas voorstellen, de patroonheilige van de kerk.